

Джерела з історії Запорізького краю

В. І. Мільчев

ОГЛЯД ДЖЕРЕЛ ДО ІСТОРІЇ ЗАПОРОЗЬКОГО ГАЙДАМАЦТВА XVIII СТОЛІТТЯ В АРХІВОСХОВИЩАХ ПОЛЬЩІ

Студіювання запорозької історії, які велися впродовж XVIII – XX століть, звісно ж, не могли полишити поза увагою проблему участі запорозького козацтва в гайдамакуванні на теренах Речі Посполитої впродовж XVIII століття. Оцінки цього складного соціального явища, зроблені представниками різних наукових шкіл, є діаметрально протилежними: від беззастережного ототожнення гайдамацтва з анархічним бандитизмом в найгіршому його прояві (А. Скальковський, Ф. Равіта-Гавронський) [1; 2], до віднесення його виключно до сфери національно-визвольних змагань (П. Мірчук) [3], чи то класової боротьби (В. Голобуцький) [4].

Попри появу кількох розвідок вітчизняних і діаспорних українських істориків, які визначили перспективні шляхи подальших наукових студій над гайдамацькою проблемою, тема ця все ще продовжує залишатися слабо дослідженою [5–7]. Присутня й хронологічна диспропорція у висвітленні проблеми, оскільки переважна більшість досліджень з історії запорозького гайдамацтва стосуються лише завершального періоду запорозької історії – кінця 1760-х та початку 1770-х рр.

Оскільки значна частина правобережних українських земель – традиційних теренів запорозького гайдамакування, – впродовж всього XVIII століття перебувала під владою Речі Посполитої, це не могло не позначитися на значній концентрації масивів джерел із соціальної історії запорозького козацтва в архівних і бібліотечних зібраннях сучасної Республіки Польщі в містах Варшаві, Кракові та Корнику. В масі своїй, ці документальні комплекси стосуються саме такого аспекту, як гайдамацька активність запорозького козацтва на південно-східному прикордонні тогочасної Речі Посполитої та участі його у повстаннях козацтва Польської України.

Упродовж місячного стажування у Варшавському університеті, здійсненому у вересні 2008 р., завдяки стипендіальній програмі Інституту міждисциплінарних досліджень “*Artes Liberales*”, авторів цього огляду вдалося провести евристичну роботу з архівними фондами кількох архівних і бібліотечних установ Польщі. Результатом цього стало виявлення комплексу джерел з досліджуваної проблеми, більшість яких залишаються малознаними, або ж взагалі незнаними широкому загалу вітчизняних істориків та джерелознавців.

Архів головний актів давніх (*Archiwum Głowne Akt Dawnych (Warszawa, Polska)* – AGAD) є провідною архівною установою Польщі, зібрання якого містять велику кількість джерел із соціальної історії Запорозжя часів Нової Січі.

Переважно вони сконцентровані в фондах особового походження, утворювачами яких є польські магнатські роди Потоцьких, Радзівілів і Замойських:

“*Archiwum Publiczne Potockich. 1551–1879 i b.d. 26 m.b. 1042 j.a. = 378 poz. inw.*” [8];

“*Archiwum Warszawskie Radziwillow. 1190 – XX w. Ok. 250,00 m.b.; 1144 dok. perg., ok. 1500 map i planow*” [9];

“*Archiwum Zamoyskich. 1155–1938. 36, m.b.; 3163 j.a.; 715 dok. perg.*” [10].

За видовою належністю у згаданих зібраннях магнатерії переважають актові документи, розпорядчо-звітна документація й матеріали службового та приватного листування польських можновладців з російськими та турецькими (кримськими) офіційними особами з приводу

гамування гайдамакуючого елементу з числа козаків Війська Запорозького Низового у 1730 – 1760-х роках.

Серед розпорядчої документації польського військового командування за своєю інформативністю з-поміж інших вирізняється документ, виявлений в “Архіві Варшавському Радзівілів”: за результатами роботи в 1750 р. спільної польсько-російської прикордонної комісії у гайдамацьких справах, польською стороною було розроблено ряд рекомендацій цивільному й військовому командуванню прикордонних воєводств, зокрема Брацлавського – *“Punkta ktore do aszekuowania kraju pogranicznego polskiego od najazdow i rabunkow z Siczy z Gardu y innych mieysc zaporozkich sciagaia sie spisane z roznym scizlych perquiszczyi o indaqacyi tudziez z kontepat haydamakow na Kommisszyi wdzstwa Braclawskiego stawionych roku 1751 d. 5 januariy et ad resolutionen 20 JMP Krakowskiego Hetmana W. Koronnego podane”* [11, арк. 345–349].

Першочерговим заходом вбачалося видання універсалу, яким би заборонялося всім мешканцям воєводства Брацлавського, Подільського та Київського їздити до Січі та до Гарду з метою скупки там речей, награваних гайдамаками [11, арк. 345]. Тим же універсалом наказувалося затримувати всіх безпаспортних волоцюг, які нишпорили краєм та передавати їх до найближчих фортець. Війти мали провести люстрацію маєтностей, доповісти про результати її в Брацлавську прикордонну комісію та пильнувати, аби ані в містечках, ані по селах не було “wagebundow” (мандрівних православних ченців) та заїжджих торгівців. Православне духовенство не тільки було ідейним натхненником гайдамацьких виправ, а й, нерідко, напряду було пов’язане з гайдамаками, виконуючи роль їх “очей і вух”. Заборона ж пересувної торгівлі пояснювалася тим, що вона прямо була пов’язана з гайдамаччиною. Тому й наказувалося, аби купці, які привозили з Запорозжя рибу на продаж, торгували нею лише в містечках на самому кордоні, й ні в якому разі не заходили вглиб польських володінь більше ніж на милю: паралельно з торгівлею вони примічають добробут шляхти чи інших хазяїв та слугують таким чином приводцями гайдамаків [11, арк. 346].

Значно сприяв розвиткові гайдамаччини, на думку авторів “Пунктів”, і вже знаний фактор “трьох кордонів”: гайдамаки, щойно переходили на російський бік, почували себе у повній безпеці, а переслідувати їх там не дозволяли полякам російські вояки. Тож, необхідно було клопотатися перед російським урядом, аби й вони відловлювали гайдамаків та передавали їх на комісію. Також треба було списатися з кримським ханом та просити, аби татари посилили контроль за своїми територіями, оскільки гайдамаки з Гарду йдуть на кримський бік, а звідти вже чинять напади на польські володіння [11, арк. 346].

Слушно видавалася польським можновладцям й практика викорінення гайдамацьких ватаг за допомогою таких же самих гайдамаків, апробована ще на Саві Чалому. Тому всі реґіментарі партії Подільської та Української отримували наказ не поспішати відразу страчувати в’їманих гайдамаків, але ж відшукувати серед них таких, які б добровільно погоджувалися стати мисливцями на гайдамаків (оскільки вони як ніхто інший знають їхні звички, а багатьох і особисто). Таких наказувалося командирами козацьких загонів ставити по фортецях та прикордонних форпостах [11, арк. 347].

Тверезий погляд на становище українського козацтва в краї не міг не переконати польських можновладців у тому, що занепад козачини прямо впливав на успіхи гайдамаччини. На початку 1751 р. коронним гетьманом було сурово наказано старості чигиринському, аби він не переводив тамтешніх городових козаків до чиншової категорії: зі скасуванням козацтва загине не тільки Чигирин, а й весь край, оскільки з падінням Чигирини відчинено буде прямий шлях гультьайству, тобто гайдамаччині [11, арк. 349].

Збереження за козацтвом Польської України його станових прав, на думку польських урядовців, передбачало їх неодмінну участь в обороні кордонів. Пропонувалося спеціально виданим наказом зобов’язати їх нести таку службу, при цьому посилити їх командами найнебезпечніші місця. До форпостної служби слід було залучати як тих, що мешкають у прикордонних старостах, так і з глибини краю – Корсуня, Білої Церкви, Чигирини, Черкаса, Сміли, Богуслава та інших місцевостей (бажано було б, аби й князі Любомирські теж долучили своїх козаків до прикордонної служби) [11, арк. 349].

Незадовільний стан охорони кордонів Речі Посполитої пояснювався й відсутністю достатніх джерел фінансування: ще Конституцією 1736 р. було встановлено призначати пенсію офіцерам, які нести службу прикордонну службу у воєводстві Київському, однак вона, ця пенсія, не виплачувалася жодному офіцерові й через без малого двадцять років. Тож не дивно, що елементарно бракувало бажаних пов’язати свою долю з військовою службою на прикордонні. На кінець 1750 р. у воєводстві налічувалося четверо офіцерів-прикордонників, які вже за віком покинули службу, однак пенсії вони так і не отримували. Рекомендовано було клопотатися перед канцлером про сплату цим чотирьом та забезпечення пенсією в майбутньому тих, що служать зараз (з метою стимуляції їх ревної служби) [11, арк. 347].

Достатньо виразною у розвитку гайдамаччини на Правобережжі була участь тих російських підданців, які приходили до Польської України для найму (головне під час косовиці), та часто брали участь у гайдамацьких виправах [11, арк. 347].

Місцевостями, в яких найчастіше з'являлися гайдамацькі ватаги, самі польські урядовці вважали наступні: при впадінні Кодими в П. Буг, поблизу Саврані і Бершаді (тут гайдамаки переходять на польський бік, в межі Брацлавського й Подільського воєводств), у лісі Кошові (де гайдамаки табори мають), на дистанції між Новоархангельськом та Торговицями, на гирлах річок Ятрані, Гнилого Текича, Синюхи – у всіх цих місцевостях гайдамацькі ватаги найчастіше збираються й переходять кордон. На російському боці кордону найбільш “криміногенними” пунктами вважаються Мигія, Гард, гирло річок Корабельної й Мертвих Вод, верхів'я Гнилого Ташлика та Чорного Ташлика, Чорний Ліс [11, арк. 348]. Як бачимо, географічний фактор значною мірою корегував характер гайдамакування: зони сходження двох або й трьох кордонів, лісові масиви, річкові броди, фактично визначали маршрути слідування ватаг, місця тимчасових таборів тощо.

Введення до наукового обігу відомостей, що містяться в проанотованих вище “Пунктах” дозволить значно розширити уявлення щодо гайдамацьких практик запорозців, використовуваних всередині XVIII століття на Правобережжі.

Надзвичайно цікавими й інформативними є добірки універсалів часів Коліївщини. Подібно до того, як запорозькі ватажки гайдамаччини 1768 і 1769 років намагалися за допомогою універсалів підняти на повстання найширші верстви населення Правобережжя, їх антагоністи – лідери й просто учасники Барської конфедерації, намагалися за допомогою таких само універсалів не дати зайнятися полум'ю Коліївщини з новою силою. Цікавим свідченням подібних спроб є кілька універсалів, датованих кінцем 1768 і початком 1769 років, які збереглися до нашого часу в магнатських архівах.

У цьому сенсі вельми показовим є універсал, виданий у Смілі анонімним польським шляхтичем з числа барських конфедератів [12, арк. 1–3]. Цим універсалом шляхта земель, по яких щойно прокотилася гайдамаччина, закликала всіх підданців, які мали мешкання в “добрах шляхетських, а також королівських та духовних”, ні в якому разі не пристаючи до свавільного козацтва та не наражати на покарання “доми, жінок та дітей своїх коханих”. Обов'язковим було апелювання до релігійних почуттів хлопства, до загрози Божої кари. Вказувалося на те, що через козацьке свавілля почалися війна росіян із турками та напад кримського хана зі всім його військом на землі російської Задніпровщини; небезпечними від татарських нападів були й землі Польської України, адже хан саме зараз (на початку 1769 р.) повертався з військом до своїх володінь повз Саврань. За таких умов слугувати надійним захистом для селян могли лише їхні господарі, до яких треба було якомога мерщій повернутись [12, арк. 2,3].

Близькою за тональністю до вищезгаданого універсалу є й об'ява, виголошена населенню Овруцького повіту в квітні 1769 р. На початку об'яви згадуються події майже річної давнини, коли гайдамаки та особи різного звання та стану, які приставали до них, вчинили в краї великі вбивства і грабунки. Далі слідував суворий наказ про необхідність оголошувати по майданах, базарах, церквах, майстернях та інших громадських і приватних закладах, що кожен, хто досі переховує у себе гайдамаків, чи знає про їх місцезнаходження, є зобов'язаним донести про них, або ж схопити та передати до рук найближчого представника влади – “*odszukiwać ukrytych zdrajców*”. Це розпорядження-об'яву наказувалося публікувати як усно, так і вивішуючи письмові копії у безпечних місцях [13, арк. 298].

Частина маніфестів, універсалів та об'яв, виданих польськими можновладцями у той же період часу, й адресованих українському надвірному козацтву, але в інших місцевостях – наприклад, на Вінниччині, взагалі не демонструє тривоги чи то занепокоєння можливими рецидивами гайдамаччини: розпорядження стосовно забезпечення охорони польського кордону в зв'язку з ходом російсько-турецької війни; накази отаманам конкретних козачих команд [14, арк. 296–297].

Містяться в АГАД і поодинокі матеріали, які походять із запорозького середовища, зокрема, надзвичайно цікавою знахідкою є виявлення у зібраннях архіву Радзівілів універсалу (копія) гайдамацького ватага (“гетьмана”) Василя Воцила, датованого 1744 роком – пам'ятки надзвичайно інформативної та важливої для розуміння рушійних мотивацій гайдамацьких виправ січовиків на Правобережжі [15, арк. 1]. Цей “універсал”, виданий одним із гайдамацьких ватажків, чи то просто людиною, яка була (чи хотіла стати) натхненником гайдамацьких виправ на півночі Київщині.

Хоча видову належність документу – універсал, в тексті самого документу не вказано (очевидно, в заголовок справи його було включено архівними працівниками), всі формальні ознаки саме універсалу присутні: стилізована інтитуляція – “*Jasnie Oswieconym Jasnie Wielmożnym ... Panam dianitoram Wielkiego X.L. na tribunal gówny kadencji Wilenskiej z Woiwodstwa ziem i powiatow*

zgrupowanym zycziwe swe usługi zasylam"; датум й локум, знову ж таки, стилізовано під гетьманські універсали кінця XVII – початку XVIII ст. – *"Datt roku 1744. W obozie"*. Наприкінці від руки намальовано гербову печатку, всередині якої стоїть: "L : S".

Особа "гетьмана", який видав "універсал", заслуговує на увагу бодай з декларації його походження й повноважень – *"Wasko Woszczylo, wnuk Bohdana Chmielnickoho, Ataman i Wielki hetman wojskowy"*. Мета виданого "гетьманом Вошилом" універсалу – заклик *"na wykorzenienie narodu zydowskiego, a na oborone Chrescianstwa"*. По тексті універсалу йдеться про нестерпні муки й насильства (*gwalt*), які терплять християни. Лунають в універсалі й "традиційні" мотиви пролиття іудеями невинної (тобто дитячої) крові. Автор універсалу вказує на те, що його й самого "невірні" колись намагалися вбити у старостві Грищевському, однак Бог не тільки уберег його від юдейської злоби, але й зробив знаряддям свого Промислу, кінцевою метою якого є покарання "нечистивого народу". Мордування іудеїв, яке має статися, "гетьман" Вошило трактує як "Святу війну". Застерігаючи народ від грабунків шляхти, він також рекомендує не чіпати регулярного коронного війська. Своє міфічне військо "гетьман" посилає виконувати наказ у "добра Борисівські" та аж до Берестя (під проводом якогось "майора Анципка"). "Війську" наказувалося не брати жодних провіантів, окрім єврейських [15, арк. 1].

Чимала кількість документів із фондів АГАД хоча й не є настільки великими за обсягом вміщеної у них інформації з конкретної гайдамацької проблематики. Втім, подекуди навіть поодинокі звістки щодо особливостей гайдамацьких виправ запорожців, чи то боротьби польського уряду з ним, дозволяють нам деталізувати окремі сюжети та аспекти досліджуваної проблеми. Зокрема, як з листування польських і кримських можновладців (лист буджацького сераскира, нурадина Крим-Гірея (у майбутньому, хана) до коронного кравчого Й. Потоцького від 16 січня 1750 р.) дізнаємося, що Уманські події 1768 р., фактично, стали фінальним акордом кількарізних гайдамацьких виправ: про *"rabowanie Humania"* якоюсь гайдамацькою ватагою маємо звістку ще від початку 1750-го року (або ж кінця 1749-го) [16, арк. 177–178].

Дещо незвичним, та таким, що несповна вписується в загальноприйняті уявлення, виглядає той факт, що від грабіжницьких нападів ватаг, типологічно подібних до гайдамацьких, які здійснювалися з польського боку, саме в ці ж часи потерпають і російські піддані. Наприклад, територія Задніпрянщини (Слисаветградська провінція Новоросійської губернії), впродовж 1770–1780-х років неодноразово зазнавала таких нападів. Серед нападників переважають маргінали не тільки з числа "природних" польських підданців, а й втікачів-старообрядців, дезертирів з російського війська тощо [17, арк. 360–362].

Поміж іншим, зустрічаємо ряд відомостей відносно тактики гайдамацьких рейдів – зокрема, щодо вдалого використання ватагами запорозьких здобичників зони сходження кордонів Речі Посполитої з Російською та Османською імперіями. Саме кримські володіння у "три-кордонній" зоні раз у раз фігурували у донесеннях польських прикордонних командирів, як свого роду "прохідний двір" для гайдамацьких ватаг із Запорожжя. У зв'язку з цим польські ж можновладці самого високого рангу неодноразово просили представників ханського уряду вжити заходів задля убезпечення Польської України від гайдамацьких нападів з кримського боку (копія листа коронного гетьмана Й. Потоцького до кримського хана Арслан-Гірея, від 26 лютого 1751 р.) [11, арк. 349–351].

Так само цінними є й документи, які містять відомості про тактичні прийоми польської сторони у справі перешкоджання запорожцям-гайдамакам проходу в польські володіння. Однією з найбільш ефективних була практика контролювання польськими залогами річкових переправ. В якості характерного прикладу можна згадати події жовтня 1736 р., коли на переправі через ріку Вись, під Кальниболотом, загін польського коронного війська під командуванням полковника Буковського перестрів партію гайдамаків-запорожців на чолі з отаманами Гурком і Ведмедем. Козаків застали зненацька, ті почали втікати, й під час переслідування було забито їх чимало [18, арк. 1–2].

Значні обсяги документальних комплексів АГАД, звичайно ж, вимагають більш ґрунтовного евристичного опрацювання, однак, навіть той комплекс джерел, який було актуалізовано в процесі пілотного дослідження, переконує в тому, що інформаційний потенціал зборів центрального архівосховища Польщі, в справі студіювання історії запорозького гайдамакування на теренах Речі Посполитої, впродовж XVIII століття, є колосальним.

Рукописні зібрання **Бібліотеки Чарторийських** (*Biblioteka Czartoryjskich (Krakow, Polska) – BCz*) без перебільшення можна вважати місцем, в якому зосереджено найбільшу кількість документальних і наративних матеріалів за темою дисертаційного дослідження, серед всіх польських зібрань. Серед них, насамперед слід згадати гігантські за своїми обсягами тематичні збірки, в яких за хронологією вміщено величезну кількість актів та епістолярій XVIII століття, випродукованих канцеляріями дипломатичних відомств Речі Посполитої й Османської імперії – *"Akta tureckie"* [19], *"Zbior roznych dokumentow dotyczacych spraw tureckich"* [20], *"Miscellanea tureckie"* [21], *"Akta i listy dotyczace spraw polsko-tureckich"* [22], *"Akta do spraw tureckich i tatarskich"*

[23]. Перелічені вище збірки несуть у собі потужний інформативний шар, за допомогою якого можна достатньо повно прослідкувати процеси інституалізації й еволюціонування гайдамацького напрямку військово-політичної діяльності запорозького козацтва починаючи від часів його перебування під кримською протекцією (1709/11-1734), до переходу у турецьке підданство після 1775 р., і аж до самого кінця історичного існування Речі Посполитої: листування польських королів і гетьманів із турецькими султанами, кримськими ханами, нурадинами й калгами, донесення польських і турецько-кримських прикордонних командирів про заходи, спрямовані на викорінення гайдамацтва, протоколи допитів запорозьких гайдамаків, листи й універсали гайдамацьких ватагів Сави Чалого й Максима Залізняка.

Так само певний інтерес за темою дослідження становить і десяти томна колекція оригіналів та копій документів з польської історії за період 1700–1800 рр., загальним обсягом 5986 аркушів – *“Dokumenta historyczne. Collectanea do dziejow Polski”*, – запорозько-гайдамацька тема посідає чільне місце в значній частині з них [24].

З документів згаданих тематичних збірок видно, що напади запорозьких гайдамаків на польське прикордоння давно вже перетворилися на регулярні, добре організовані рейди: від них потерпали не тільки місцева шляхта (чималих збитків зазнали маєтки князів Калиновських) і посполиті, а й ногайці Буджацької орди, які приганяли на польський бік худобу на зимівлю. На початку 1720 р. польський посланник у Туреччині радив королеві Августу відправити на польсько-турецький кордон по Дністру кілька досвідчених комісарів, які б організували викорінення гультьїв (*“kup ludzi swywolnych”*, *“kup exorbitantow”*), аби, за його влучним висловом, з таких іскор, які між кордонами жевріють, не сталося якогось більшого інциденту [25, арк. 279–280]. Про масштаби й характер запорозьких виправ на польсько-турецькому прикордонні яскраво свідчить випадок, який мав місце наприкінці 1737 р.: більше сотні городових козаків під командою шляхтича Скоржевського йшли понад кордоном, переслідуючи гайдамацьку ватагу. Коли ж вони їх наздогнали, з'ясувалося, що ті встигли долучитися до ще однієї запорозької партії. Численно запорожці настільки переважали польську міліцію, що опиратися було марно: останнім наказали спішитися і відійти від коней, після чого розстріляли; врятуватися вдалося лише кільком козакам, які й повідомили про те, що трапилося. Гайдамацька ж ватага, чисельністю в півтисячі ще кілька тижнів гуляла біля Летичева *“plondruia tam okolicznie”* [26, арк. 189].

Вельми інформативною є виявлена в зібраннях Бібліотеки Чарторійських епістолярна пам'ятка, автором якої є особа, легендарна в історії запорозького гайдамацтва – Сава Чалий. Точне її датування відсутнє, але ж з загального контексту стає зрозумілим, що створена вона до моменту переходу Чалого на польську службу. Показовим у листі є посилання на російську сторону, як на ініціатора гайдамацьких за формою рейдів на землі Речі Посполитої, яке ми зустрічаємо в листуванні цього відомого запорозького ватага. Так, Сава Чалий, виправдовуючи своє перебування в околицях Рашкова із загоном запорожців, зауважує, що тамтешнє селянство не стільки потерпає від них (оскільки вони з селян беруть не більше як “кавалок хліба”), скільки від визисків самих же шляхтичів; наостанок Чалий радить рашківському комісару Луговському, аби він його не зачіпав, оскільки він має *“ukaz od moskala”* [27, арк. 217].

Окремо серед рукописних зібрань Бібліотеки Чарторійських слід згадати епістолярні комплекси, що виникли в процесі службової діяльності кількох помітних політичних і військових діячів Речі Посполитої XVIII століття, зокрема, великого гетьмана коронного Адама-Миколая Синявського (за період з 1710 по 1721 рр.) [28] та маршалка надвірного коронного Єжи Мнішка (за 1758–1778 рр.) [29]. Кореспонденція, якою вони обмінювалися з вельми широким колом осіб як в тогочасній Речі Посполитій, так і за її межами, переховує чимало відомостей відносно особливостей гайдамакування запорожців на підвладних полякам українських землях.

Спогади безпосередніх свідків й учасників подій Коліївщини 1768 р. (з польського боку), що зберігаються серед рукописів Бібліотеки Чарторійських, представлені не тільки мемуарами, які вийшли з-під пера їх самих, а й літературними обробками таких спогадів, написаними/записаними через кілька десятиріч – наприкінці XVIII – на початку XIX століття. Достатньо характерними в цьому відношенні є літературизований родинний переказ про події тих років на Чорнобильщині [30]. У центрі оповідання знаходяться діяння цілком історичної постаті – Яна-Миколая Ходкевича (1738–1781) [31, р. 368–369]. Антигероєм виступає гайдамацький ватаг Бондаренко (також особа історична), який осаджує Чорнобильський замок і намагається, за Уманським сценарієм, підбурити частину його захисників (православних козаків) зрадити присязі й видати на розправу шляхту й юдеїв. Ті відмовляються (випадок хоча й поодинокий, але характерний), і не в останню чергу з поваги до чеснот пана Ходкевича.

У рукописних фондах **Ягелонської Бібліотеки** (*Biblioteka Jagellonska (Krakow, Polska)* – BJ) також переховується певна кількість матеріалів за темою дослідження. Зокрема, велику кількість фактажу з історії Коліївщини 1768 р. та участі в ній запорозьких гайдамацьких ватаг містить тематична збірка документів, що походять з особового архіву відомого польського магната

Франциска-Ксаверія Браницького – “*Materiały z lat 1764–1775 dotyczące głównie Ksawerego Branieckiego. Kopia. XIX w.*”. Зокрема, з них довідуємося, що станом на кінець серпня 1768 р. російські війська, які знаходилися під началом генерала Кречетнікова, стояли таборами від Вінниці до Умані, утворюючи своєрідну дугу кордонів, які мали б перешкодити перетіканню гайдамацьких ватаг далі на захід. Тоді ж на Поділлі діяла спеціальна команда, яка по всіх селищах краю відбирала у селян не тільки самопали, але й списи [32, арк. 13–14,35].

Або ж про те, що польський король Станіслав-Август (Понятовський) був особисто причетним до вирішення долі схоплених гайдамаків: на його думку, слід було пильнувати, аби кожен з них здобув покарання пропорційно своїй провині – не більше й не менше; тим із них, хто утримувався у Львові чи то в Кам'янці-Подільському, слід було забезпечити харчування – з цією метою пропонувалося використовувати їх на роботах земляних та каменярських, аби вони самі заробляли собі на хліб (лист короля Станіслава-Августа (як президента Комісії Військової) до князя Ф.-К. Браницького з Варшави від 19 липня 1768 р.) [32, арк. 26]. Ще й у середині вересня 1768 р. заарештовані гайдамаки перебували у Львові: з приводу прохання князя Ф.-К. Браницького дати наказ, як саме вчинити з гайдамаками, що утримуються у Львові – відсилати їх до Варшави, чи повісити на місці, король Станіслав-Август відповідав, що ні для чого їх везти до столиці, а покарати на місці – “*tych gości nam tu do Warszawy nie potrzeba*” (лист короля Станіслава-Августа до князя Ф.-К. Браницького з Варшави, від 16 вересня 1768 р.) [32, арк. 39–40].

Той же король Станіслав-Август у своїх листах неодноразово гнівно спростовував намови конфедератів на нього й звинувачення у причетності його, разом із росіянами, до організації хлопського бунту: всім ще пам'ятна війна Хмельницького, що заледве не згубила цілого краю, а тому всі звинувачення конфедератів є просто абсурдними [32, арк. 34].

Оцінюючи кількість жертв уманських подій 1768 р., їх сучасники з числа польської магнатерії, наприклад той же князь Ф.-К. Браницький, вказували на цифру у 2000 вбитих (“пам'ятна” записка князя Ф.-К. Браницького про події 1768 р., складена на початку 1780-х). Показово, що традиційною для спогадів багатьох сучасників є й згадка про “російський слід” в організації різанини: той же Браницький є твердо переконаним у тому, що “...*moskali wiedzieli naprod o rzezi humanskiej bo general rossyjski majora pruskiego z 50 ludzi za kupnem remonty w Humaniu bawiacego ostyregl aby sie oddalit...*” [32, арк. 67].

Цілком несподіваними виглядають і звістки про те, що часом самі ж польські шляхтичі-конфедерати приставали до гайдамацьких ватаг (лист короля Станіслава-Августа до князя Ф.-К. Браницького з Варшави, кінець літа 1768 р.). Попри те, що ця інформація є, так би мовити, такою що шокує (через “усталеність” наших поглядів на події Коліївщини), ми не можемо не довіряти особам, від яких вона виходить – з огляду на їх високе становище, не менш високий рівень обізнаності у справах й відсутність будь-якої зацікавленості у викривленні фактів: “...*z tej szlachty, ktorzych popuszczal za reversami general Kreczetnikow z Berdyczewa, znowu polapal przy tych Hajdamakach ktorzy teraz grabuja. Xze Reprin na to mowi: “Jakie nad wiezniami miem miiosierdzie? Jak ich puszczać, kiedy tak czynia?”. Mnie sie serce kraje to sluhajac...*”. Залишається припустити, що окремі (суто ситуативні) альянси такого ґатунку могли мати місце за відсутності умов для особистої неприязні та перед лицем спільного супротивника – росіян [32, арк. 27].

На значну вагу заслуговують документальні збірки актів та епістолярій російського походження, які в різні часи та за різних обставин потрапили до польських бібліотек й архівів. Зокрема, в бібліотеці регіонального відділення **Бібліотеки Польської Академії Наук** у Кракові (*Biblioteka PAN w Krakowie*), – комплекс оригінальних грамот і наказів імператриці Єлизавети Петрівни до гетьмана Кирила Розумовського та до Коша Війська Запорозького Низового (1751–1753 рр.) з приводу все тих же запорозьких гайдамаків [33].

Наративи за темою дисертаційного дослідження, розпорошені по рукописних відділах бібліотек Республіки Польщі, й представлені, здебільшого спогадами безпосередніх свідків подій козацького повстання 1768 р. на Правобережжі (Коліївщини), а також літературними обробками таких спогадів, написаними (чи записаними) наприкінці XVIII й на початку XIX століття. Зокрема, такі були виявлені у зібраннях **Бібліотеки Польської Академії Наук** у Корнику (*Biblioteka PAN w Kórniku*) [34], **Бібліотеки Рачинських** (*Biblioteka Raczyńskich (Kraków, Polska) – BR*) [35], **Ягеллонської Бібліотеки** (*Biblioteka Jagiellońska (Kraków, Polska) – BJ*) [36].

Таким чином, архівні та бібліотечні зібрання Республіки Польщі містять велику кількість документальних і наративних матеріалів за темою, зосереджених, здебільшого у фондах особового походження – родинні архіви магнатів Потоцьких, Радзівілів, Рачинських, Сангушків і Чарторийських. Документальні джерела з соціальної історії запорозького козацтва репрезентовано переважно матеріалами, які безпосередньо стосуються гайдамакування запорозьців на східних окраїнах Речі Посполитої впродовж всього XVIII століття. Найбільш повно представлені матеріали службового листування дипломатичних і військових відомств та можновладців Польщі, Росії і Туреччини в питаннях, що стосувалися згаданої проблеми. Серед наративів переважають спогади

представників польського шляхетства другої половини XVIII та початку XIX століття; основною темою, знову ж таки, є історія запорозького гайдамацтва. Перспективною виглядає подальша евристична робота в згаданих архівних і бібліотечних установах з метою виявлення додаткового кола джерел за темою.

Джерела та література

1. Скальковский А. Наезды гайдамак на Западную Украину в XVIII ст. 1733–1768. – Одесса, 1845.
2. Rawita-Gawronski F. Historya ruchow hajdamackich (w. XVIII). – Brody, 1913. – Т. I, II.
3. Мірчук П. Коліївщина: гайдамацьке повстання 1768 р. – Лондон – Нью-Йорк, 1978.
4. Голобуцький В.О. Запорізька Січ в останні часи свого існування 1734–1775. – К., 1961.
5. Kohut E. Zenon. Myths Old and New: The Hajdamak Movement and the Koliivshchyna (1768) in Ricent historyography // HUS. – 1977. – Vol. I. – №3.
6. Швидько Г.К. Гайдамаччина // Українське козацтво: Мала енциклопедія. – Київ; Запоріжжя, 2002.
7. Яковенко Н. Нарис історії середньовічної та ранньомодерної України. – К., 2005.
8. AGAD. – AR. – №№10, 82 (tom I, II), 183.
9. AGAD. – AR. – Dz. II. – Ks. 30, 36, 46; №№2191, 2543, 2548, 2659, 2662, 2716, 2765, 2840, 2978.
10. AGAD. – AZ. – №№1167, 3036-1, 3037, 3066.
11. AGAD. – AR. – Dz. II. – Ks. 46.
12. AGAD. – AR. – Dz. II. – №2978 (“*Uniwersal do chłopow polskich*”, від 25 лютого 1769 р. зі Сміли).
13. AGAD. – AZ. – №3036/1 (об’ява за підписанням підкоморія воєводства Київського Міхала Стецького та підкоморія повіту Овруцького Яна Павши, від 27 квітня 1769 р., в Овручі).
14. AGAD. – AZ. – №3036/1 (“*Manifest uczyniony w grodzie Winnickom do Kozakow Ukrajinskych*”, від 25 лютого 1769 р., за підписом Яна Медзведзького).
15. AGAD. – AR. – Dz. II. – №2659.
16. AGAD. – AR. – Dz. II. – Ks. 36.
17. AGAD. – AKP. – Ks. 359 (“Выписка из учиненной польскому двору декларации о оскорбительных поступках короля польского против Ея Императорского Величества которая состоят в следующем. 1782”). Вважаємо за доречне навести цитату з документу: “...из тех же беглых некоторые воровские партии собираясь почасту из заграничных местов в Россию приходят, великое воровство, разбои, и смертные убийства делают, и с воровскими пожитками обратно за границу уходят..., а все сие происходит от того что границы между обоих государств порядочно не установлены...”.
18. AGAD. – AR. – Dz. II. – №2543 (копія листа Буковського, регіментаря війська “польного” партії Подільської, до коронного гетьмана Й.Потоцького, від 21 жовтня 1736 р.).
19. BCz. – Rps. 493, 494.
20. BCz. – Rps. 605-610.
21. BCz. – Rps. 611-614.
22. BCz. – Rps. 616-633.
23. BCz. – Rps. 914-915.
24. BCz. – Rps. 2881-2890.
25. BCz. – Rps. 495.
26. BCz. – Rps. 2886 (повідомлення з Летичева від 29 листопада 1737 р.).
27. BCz. – Rps. 2058. Текст цього листа (тогочасною українською, з полонізмами, латинською транслітерацією) заслуговує на те, аби навести його повністю: “*Panie Lugowskij komisaru Raszkowskij. Piszesz do mene, że ja pana waszogo majątnosci razoriaiu, a toie ne znaidetsia na mene, chiba wam žal za toe, szczo tut kawalek chleba uziem a wsich ludej odbronić od waszych że żownir. Znaete wy dobre że wy sami swoich ludej pozahonili zahranicu y wyż porabowali y konie pobrali y czeredy zaimali. Y iszcze nie tylko rabowali ale y ludej rubali y sela palili, że kolib ne ia odbronić, tob wsie Pobereżczyny wyrubali, aż teper priszow tut do tych ludej żeby perepoczyti iakiy tyzdeń y kawalek chleba yzisty, bo maiu dalekuiu dorohu, a lude dla toho szmatka chleba niezubożaiut, a za toho Pisarza Jahorlickoho szczo piszeic do mene że pobiw ieho nebezpriczyny za toe że prosiw mene do sebe y naczaw laiaty, a druheho za toe że ja pisal listy do Dubasar, a on poodpeczatował, pritom że byli y wasze lude, y zatoe udariw, a wy pochwaliaetisia y zbiraetisia na mene biti. Ja yz wami choczū dobre żyti, a wy na mene pochwaliaetisia, a koli schoczyste to priiditj, maiu u Bozi nadiu szczo nocha wasza niewydet, koli wam žal zatoie szczo ja tut postoiu jakis tyzdeń, a ja was nie budu zaczepati aby wy mene nie zaczepali, poki ja maiu ukaz od moskala to yz wami [...ia], a teper postoiu odpoczynu y poidu do Siczy. Prisom zostaiu nazawsze wseho dobra zyczliwym priatelem Sawa polkownik Zaporoskiy”.*
28. BCz. – Rps. 2734, 2760, 2766, 5756-5776.
29. BCz. – Rps. 3835-3873.
30. BCz. – Rps. 3580-I – “Niezdobyty zamek Czarnobyłski, czyli przykladna wierność poddanych okazana jasnie wielmożnemu Mikołajowi Chodkiewiczowi staroście zmudzkiemu w czasie ukraińskiej haydamaczyny, przez Jana Dalkiewicza”. Автором, як це видно з присвяти, був один із онуків (доньчиних) Я.-М.Ходкевича – Ян Далкевич. Твір поширювався у списках серед нащадків Ходкевича, по родинних каналах, впродовж 1820–40-х років.

31. Polski Słownik Biograficzny. – T. III. – Krakow, 1937. Ходкевич Ян-Миколай народився у Гданську, у 1738 р., у достатньо родовитій шляхетській родині; матір його походила з роду Сапегів. У 19-річному віці Ходкевич вступає на французьку військову службу, бере участь у Семилітній війні. Після виходу у відставку, з 1760 р. і до самої смерті мешкав у своєму маєтку в Чорнобилі. На початку 1760-х років особисто, на чолі загону надвірної міліції, переслідував гайдамацькі ватаги в околицях Кричева. В 1768 р. перетворив Чорнобильський замок на притулок втікачів – католиків, уніатів й іудеїв, – зі всієї Північної Київщини. Помер від сухоти. Мав 4 синів і 3 дочок.
32. BJ. – Rps. 5410.
33. Biblioteka PAN Krakow. – Rps. 1679.
34. Biblioteka PAN Kórnik. – Rps. 1140 – “Korczyński Ireneusz. Krotkie opisanie okrutnego krwi przelania w miescie Humanu dzialanego roku 1768”; Rps. 1677 – “Opisanie rzezi w roku 1768 dnia 19 Junii w Humanu. Wiersz”; Rps. 1877 – “Krotkie opisanie rzezi w miescie Humanu od czerni ukrainskiey dnia 20 miesiaca czerwca roku 1768-go dzialaney”.
35. BR. – Rps. 250 – “Mładanowicz. Rzeź humańska czyli hisrorya rewolucyi zrobionej przez Żaliźniaka i Gontę”.
36. BJ. – Rps. 4504 – “Wypadki wieknisty godne pamięci w Ukanie roku 1768 po łacinie napisane przez ks. trynitarza bractwskiego o rzezi, o napadzie hajdamaków na klasztor w roku 1768, w którym trynitarze tam mieszkający klasztor przed samym napadem opuscili. Wypadek ten przez naoczego świadka ks. trynitarza własnoręcznie po łacinie napisany. To samo jest przetłumaczone po polsku”.

Summary

The article describes the main collections of documental, narrative and over primary sources to history of Zaporozhzhian Hajdamaks during the XVIII age, which situated in Polish archives and libraries.

В. М. Константинова

ПУБЛІКАЦІЇ “ОДЕСЬКОГО ВІСНИКА” ЯК ДЖЕРЕЛО З ІСТОРІЇ БЕРДЯНСЬКА ОСТАННЬОЇ ЧВЕРТІ ХІХ СТ.

Газетні публікації мають дещо дивну, подвійну природу. З одного боку, їхнє життя дуже нетривале: вже через кілька місяців, тижнів, а то й днів більшість із них втрачає свою актуальність. Адже газети покликані інформувати читачів про новини, висвітлювати питання, які викликають найбільший інтерес читачької аудиторії на даний момент. Те, що ще недавно викликало жваве обговорення, до чого була прикута увага і кореспондентів, і читачів, невдовзі витісняється іншими подіями, відходячи на другий, третій, четвертий план і, нарешті, йде у небуття. Це відбувається сьогодні; подібне спостерігалось і в позаминулому столітті. Звичайно, з певною поправкою на відмінності самих темпів життя, обсягів інформаційних потоків.

З іншого боку, газетні матеріали і через десятки, сотні років після їхнього опублікування викликають неабиякий інтерес. Вони – цінне джерело для вивчення історичного минулого. І, як не дивно, ця цінність великою мірою обумовлюється тією ж специфікою, яка визначає швидке “старіння”, втрату актуальності газетних публікацій невдовзі після їхнього виходу у світ. Адже для того, щоб глибше зрозуміти події минулого, дуже важливо побачити їх очима сучасників. Сучасників, які аналізували і описували факти, ще не маючи можливості оцінювати їх “заднім розумом”, враховуючи знання про подальшу логіку розгортання подій. Коротка кореспонденція про, здавалось би, незначний факт згодом може виявитись неоціненною для дослідження витоків знакових історичних подій.

Як для професійних істориків, так і для нефаківців, які, “просто” цікавляться минулим, дуже важливо побачити це минуле не тільки крізь призму переважно “сухої” інформації архівних справ. І саме газетні публікації надають для цього чудову можливість, містячи у собі оціночні судження, віддзеркалюючи ті чи інші переконання, вподобання, симпатії та антипатії кореспондентів.

Нарешті, сторінки старих газет містять великі масиви інформації про подробиці, які не фіксувались в інших видах джерел, або ж, якщо і фіксувались, то ті, інші, джерела на сьогодні вже є втраченими.

Все сказане вище є справедливим і щодо значення публікацій газети “Одеський Вісник” для реконструкції, або, якщо хочете, відтворення (залежить від того, з яких методологічних позицій підходити) історичного минулого міста Бердянська.

Саме аналізу публікацій “Одеського Вісника”, присвячених історії Бердянська останньої чверті ХІХ ст., і присвячена ця розвідка. Вельми симптоматично, що до останнього часу дослідники як історії Бердянська, так і Південної України в цілому використовували лише окремі статті